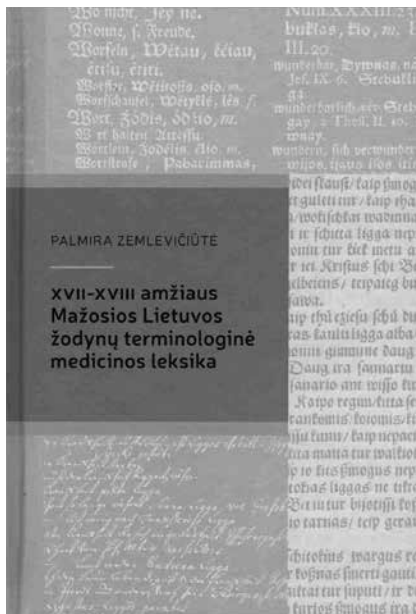

Knyga iš medicinos žodyno praeities

Palmira Zemlevičiūtė
XVII–XVIII AMŽIAUS
MAŽOSIOS LIETUVOS ŽODYNŲ
TERMINOLOGINĖ MEDICINOS
LESIKA. MONOGRAFIJA. –
Vilnius: Lietuvių kalbos institutas,
2016. – 517 p.
ISBN 978-609-411-181-5

STASYS KEINYS

Šiame rašinyje apžvelgiama knyga¹ yra antras didelis Palmiros Zemlevičiūtės darbas iš lietuviško gydybos ir medicinos žodyno praeities. Pirmas buvo 2009 m. apginta humanitarinių mokslų (filologijos) daktaro disertacija *Lietuvių medicinos terminologijos raida XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje*, apimanti Tautos Atgimimo laikus iki lietuviškos aukštosios mokyklos įsteigimo Kaune netrukus po to, kai 1918 m. buvo atkurta nepriklausoma valstybė. Be to, kaip ir žvalgyba rašytinės Mažosios Lietuvos lietuvių medicinos terminijos raidai pažinti galima laikyti 2007 m. moksliniame leidinyje *Archivum Lithuanicum* paskelbtą

¹ Zemlevičiūtė P. *XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos žodynų terminologinė medicinos leksika*. Monografija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016. – 517 p., iliustr.

studinį straipsnį „Terminologinė medicinos leksika lietuviškuose 1738–1831 metų Prūsijos valdžios įsakuose“ (tie 12 išlikusių sveikatos dalykams skirtų įsakų laikomi vienais pirmųjų spausdintų lietuviškų tos srities skelbinių). Labai girtinas šių P. Zemlevičiūtės medicinos kalbos tyrinėjimų bruožas yra nagrinėsenos nuodugnumas ir sukauptos medžiagos pateikimo išsamumas. Be abejo, tai didina jų vertę.

Monografijos tyrinį (tai, kas joje tirinama) sudaro iš šešių (trijų rankraštnių ir trijų spausdintų) XVII ir XVIII amžių verčiamųjų vokiečių–lietuvių bei lietuvių–vokiečių kalbų žodynų išlasyti su žmonių gydymu susijusias sąvokas įvardijantys daiktavardžiai ir daiktavardžių junginiai, darbe dažniausiai vadinami terminologine medicinos leksika. Tai rankraštiniai anoniminiai *Lexicon Lithuanicum*, *Clavis Germanico–Lithvana* ir išlikusioji Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico–Lithvanicum et Lithvanico–Germanicum* dalis (šie žodynai moksliškai profesoriaus Vincento Drotvino parengti 1987–2009 m. aštuoniomis didelėmis knygomis buvo išspausdinti Vilniuje), taip pat anuomet išleisti Frydricho Vilhelmo Hako, Pilypo Ruigio ir Kristijono Gotlybo Milkaus lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbų žodynai. Iš viso tuose šaltiniuose aptikta, autorės žodžiais, per 700 skirtingų anatomijos ir medicinos žodžių ir žodžių junginių, be jų, darbe išsamiai pateikiami čia neįskaityti gausoki tų pavadinimų rašybos ir gramatikos variantai (p. 16).

Monografijos turinį, be įprastų mokslo darbų dalykų (pratarmės, šaltinių, literatūros bei sutrumpinimų sąrašų, asmenvardžių rodyklės ir vokiškos santraukos) sudaro nedidelis įvadas (12–36 p.), dvi didelės dalys, kuriose aprašoma medicininė tiriamų pavadinimų semantika (37–279 p.) ir raiška (280–402 p.), pateikiamos apibendrinamosios išvados (403–409 p.) ir sudarytas išsamus pavadinimų bei jų variantų indeksas (435–504 p.). Abi dalys grindžiamos labai smulkiu tiriamų pavadinimų skirstymu tiek reikšmės, tiek raiškos atžvilgiais ir, kaip minėta, visų jų pateikimu. Tai, neišleidžiant iš akių autorės atsidėjimo, kantrybės ir stropumo, sudaro prielaidas manyti, kad knygoje yra pateiktas patikimas į tiriamus žodynus patekusios prieš penketą–ketvertą šimtų metų lietuvininkų žemėje gydymo reikalams vartotos leksikos vaizdas.

Knygos įvade priminti XX ir XXI a. Lietuvos medicinos istorijos ir šios srities mokslo kalbos bei terminologijos klausimais rašę gydytojai, kalbininkai ir kitų sričių specialistai, paminėta keletas Slovakijos, Prancūzijos ir Vokietijos mokslininkų medicinos terminologijos darbų (beje, būtų

tikę bent mesti akį ir į artimiausių kaimynų, ypač latvių ir lenkų, šios srities darbus – juk Latvijos ir dalies Lenkijos žmonės nemažai šimtmečių gyveno panašiomis aplinkybėmis kaip ir mūsiškiai lietuvininkai). Toliau platokai apibūdinami pagrindiniai monografijos šaltiniai, tikslai, pasakomi darbo metodai, pateiktà XVI ir XVII amžių raštų medicinos leksikos apžvalgėlė ir primenami knygoje tiriamo laikotarpio tyrinėjimai.

Pirmoje knygos dalyje „XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos žodynų terminologinės medicinos leksikos semantika“, remiantis specialiąja medicinos literatūra ir vadovėliais (literatūros sąrašė įrašyta trys dešimtys tos srities knygų), visa darbo medžiaga gvildinama šiuose aštuoniuose skyriuose: 1) Kūno dalių, organų ir jų sistemų pavadinimai, 2) Ligų ir liguistų būsenų pavadinimai, 3) Gydomo priemonių pavadinimai, 4) Asmenų pavadinimai, 5) Gydomo įstaigų pavadinimai, 6) Veiksmų, vyksmų ir būsenų pavadinimai, 7) Ypatybių pavadinimai ir 8) Medicinos mokslo sričių ir su ja susijusių mokslų pavadinimai. Daugumos skyrių išskirti dar poskyriai (daugiausia, net dvidešimt, jų yra ligų pavadinimų skyriuje), o didžiausio kūno dalių, organų ir jų sistemų pavadinimų skyriaus poskyriai padalyti skirsniais, o kai kurie skirsniai – dar ir poskirsniais, pavyzdžiui, organų ir jų sistemų poskyrio atramos ir judėjimo organų sistemos skirsnis turi du – griaučių sistemos ir raumenų sistemos – poskirsnius (tokį smulkų anatominių skirstymą, aiškų daiktas, lėmė žmogaus kūno sudėtingumas, įvairių jo dalių dalelių dalelyčių gausa). Turint galvoje, kad kiekvieno atskiro pavadinimo aprašą sudaro antraštinis dabartinis lietuviškas terminas, po jo – lotyniškas terminas, originalo rašyba pateikti visi anuometinių lietuviškų pavadinimų variantai, jų vokiški atitikmenys su puslapiu iš visų žodynų, toliau – mediciniškosios to pavadinimo dalies pateikimas elektroniniame didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ) variante su jos raštų šaltinius bei tarmių vietas žyminčiais sutrumpinimais, pasakomi ir į tą žodyną nepatekę žodžiai, žodžių junginiai ar tik jų reikšmės. Beje, iš *Lietuvių kalbos žodyno* iš esmės XX amžiaus dabartinės Lietuvos šnektų duomenų tiksliai spręsti apie dalies tiriamų pavadinimų išplitą ir gyvumą anų laikų Mažosios Lietuvos šnektose turėtų būti keblu dėl ano krašto šnektų duomenų stygiaus ir dėl kelių šimtmečių skirtumo. Tačiau pateikiamieji LKŽ duomenys įdomūs ir naudingi tiek, kiek rodo tiriamų pavadinimų pavartojimus nuo seniausių mūsų rašto paminklų ir išlikimą bei iš dalies paplitimą XX amžiaus tarmėse, t. y. tų pavadinimų gyvastingumą. Apskritai imant, šią monografijos dalį būtų galima laikyti istoriniu

gretinamuoju ideografiniu XVII–XVIII amžių medicinos leksikos (tokios, kokia ji pateikta tiriamuose šaltiniuose) žodynėliu (sąvadu).

Antroje, tiriamų pavadinimų raiškos, dalyje irgi remiamasi pakopiniu, bet kalbiniu skirstymu, kurio pirmą pakopą pasirinkta bendriausia žodžių ir žodžių junginių kilmė – savitybės (darbe vadinamos savakilmiais pavadinimais), skoliniai ir hibridai, arba mišrybės, antrą – pavadinimus sudarančių žodžių skaičius (vienažodžiai ir sudėtiniai), trečią – vienažodžių (monografijoje jie madingai vadinami vientisiniais) pakopą – paprastieji (darybos atžvilgiu), sudaiktavardėję būdvardžiai bei dalyviai ir dariniai, o sudėtiniai – pagal dėmenų skaičių; skolintiniai pavadinimai (jų aptikta tik vienažodžių) – pagal tai tiesiogiai ar netiesiogiai (per tarpininkus) skolinti, o paskui – iš kurių kalbų yra skolinti ar kilę; hibridiniai dariniai – pagal sudaromųjų žodžio dalių, o sudėtinės mišrybės – pagal dėmenų kilmę.

Pirmiausia aprašomi grynai lietuviški vienažodžiai paprastieji pavadinimai, suskirstyti tomis pat grupėmis kaip reikšmės dalyje, grupių viduje atskiriami pirminėmis ir antrinėmis reikšmėmis į žodynus patekę žodžiai ir kitu pamatu išskirti žodžiai, kurių šaltiniuose esamos reikšmės neįdėtos į LKŽ. Pavyzdžiui, kūno dalių pavadinimų skyrelyje žodis *kiška* yra pateiktas pirminės reikšmės skirsnyje reikšme „koja (nuo liemens iki pėdos), kenklė“ (p. 281, p. 289 įdėtoje lentelėje prie pirminės reikšmės dar pridėtas *pakinklis*), antrinės reikšmės skirsnyje – reikšme „4. šlaunis“ (p. 286) ir nepatekusių į LKŽ skirsnyje – reikšme „strėna“ (p. 287).

Dariniai, kaip įprasta nuo profesoriaus Vinco Urbučio darbų, yra aprašyti suskirstyti pagal darybos būdą, kategorijas ir tipus. Nestebina, kad, tiriant tolimesnių praeities laikų žodžius, gali kilti darinių ir jų pamatinių žodžių sudėties rūpesčių. Kad jų būtų bent mažiau, visų pirma svarbu gerai išsiaiškinti kiekvieno šaltinio rašybos dalykus. Pavyzdžiui, veiksmų pavadinimų rašoma tik priesaga *-imas* (žodynuose yra ir *gydimas*, p. 314, *gimdimas*, p. 313, ir neaišku, ar čia atspindimas anų laikų tarimas, ar tik taip tam tikrais atvejais rašomas ilgasis balsis *y*), neaišku, ką reiškia rašmuo *ũ*, nes *Clavio* žodyne, pavyzdžiui, be *kosulys*, *skaudulys*, *sopulys*, parašyta *alpūlys* ir *priepūlis* (jie visi p. 316 minimi kaip priesagos *-ulis/-ulys* vediniai, pastarasis, be abejo, per neapsižiūrėjimą pateko ne į savo kompaniją). Matyt, dėl tos pačios priežasties (neapsižiūrėjimo), vienu kitu atveju netiksliai pateikta pamatinė lytis ar žodis, pvz.: *pilvavimas* (: *pilvojo*), p. 313–314, *išgydijimas* (: *išgydė*), p. 314; kas dabar gali pasakyti, kodėl be *dusawimo* yra ir *dusaujimas*, p. 313, kurio sieti su *dūsavo* nėra kaip. Netiks-

liai pamatuojamas J. Brodovskio žodis *iβ-perauga* (: *išaugti*), p. 339. Retkarčiais pasitaiko ir kitokių netikslumų ar nesužiūrėjimų, pavyzdžiui, ligos pavadinimas *rauplės* laikomas veiksmažodžio *rupti* vediniu, bet jei taip, jis negali būti vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimas, p. 320–321; jei ligos pavadinimas yra labai įvairiai rašomas *nūmirrulis* / *numirrulis* / *nūmirrulus* ... (: *numirti*), būtų tikę jį pateikti kartu su kitais tos priesagos veiksmažodžių abstraktais (p. 315–317), o ne su veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimais (p. 322). Tokių riktų ar abejotinių, svarstytinų dalykų blusinėtojai rastų ir truputį daugiau. Beje, knygoje beveik nesvarstomos nevienodo aiškinimo galimybės ir kitokio, negu įprasta, pasirinkimo priežastys, pavyzdžiui, kodėl *nesveikata* laikomas priesagos *-ata* (p. 325), o ne priešdėlio *ne-* vediniu, kaip tai *Lietuvių kalbos gramatikoje* (I t., p. 428) padaryta prof. V. Urbučio. Pasitaiko redagavimo nesužiūrėjimų – *apgamas* (p. 337) klaidingai minimas kaip priešdėlio vedinys, o visai netoli (p. 338) teisingai kartu su žodžiais *pagamas* ir *priegamas* pateiktas kaip galūnės *-as* vedinys.

Baigiant žodžių darybos dalykų aptarimą, rūpi šį tą pasakyti apskritai dėl tyrimo metodikos (ne vien šios knygos). Pirma, visų laikų raštuose pasitaiko neaiškių, nebūdingai padarytų, netiksliai perskaitytų žodžių, taip pat parašymo ar perrašymo (rankraščiuose), spaudos klaidų bei šiaip riktų. Jau minėti parašymo nevienodumai. Būtų naudinga tokius dalykus atskirai aptarti. Antra, nereikėtų žūtbut stengtis pateikti tvirtą neaiškių žodžių darybos aiškinimą. Pavyzdžiui, vienintelis knygoje vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų priesagos *-ūnas/-ūnė* vediniu yra laikomas kaip ir nemažai kitų nevienodai rašomas žodis *alkunas, alkunė, elkunas, elkunė* ... (p. 319–320), bet, juk neradus darybos santykiams būtino pamatinio žodžio, nėra kaip skirti priesagos, tad ir laikyti vediniu. Neaiškos darybos žodžiu autorės laikomas ir prie veiksmažodžių abstraktų priskirtas, matyt, ligos pavadinimas *tylysis*, vok. *Schlag (Krankheit)*, kurio išskirta priesaga *-ysis*, nors pati rašo, kad „priesagos lyg ir nėra“ (p. 317). Ir tokius atvejus, jei būtinai norima ir jei laikoma žodžių darybos, o ne, tarkim, morfologijos dalyku, reikėtų apžvelgti atskirai. Trečia, sinchroniniuose (būklės, o ne raidos) praeities žodžių darybos aprašuose tiksliausia būtų darybos pamato ieškoti ir santykius aiškinti tiriamo meto ir krašto (o ne dabartinėje) kalboje.

Sudėtinių medicinos sąvokų pavadinimų (kitaip negu dabartinėje terminologijoje) per abi aprašymo vietas (atskirai grynai lietuviškų ir kitame skyriuje dėmenų kilmės atžvilgiu mišrių) yra gerokai mažiau, daugmaž

ketvirtadalis, visų tiriamų pavadinimų. Didžiausia jų dalis – dvižodžiai, o trižodžių ir dar ilgesnių tėra gal šeštadalis visų sudėtinių pavadinimų, beje, kito, regis, net nėra kaip laikyti sąvokos pavadinimu (*Liekorjfte kurri Waifu numirrufi prawara*, p. 401). Tiriamieji įvardijamieji žodžių junginiai knygoje įprastai yra suskirstyti pagal sudarančių žodžių skaičių, raišką (kalbos dalimis ir jų formomis) ir dėmenų santykiavimą. Beje, taip skirstant, tarėninių kalbos dalių žodžiai neretai neišskaitomi. Šitaip daroma ir apžvelgiamoje knygoje, plg. skirsnio antraštėlę „Dvižodžiai sudėtiniai pavadinimai, kurių priklausomieji dėmenys išreikšti prielinksninėmis konstrukcijomis“ (p. 365). Tačiau mūsų autorė nėra nuosekli, pavyzdžiui, trižodžiais pavadinimais laikomi ir *Plėwė aplink Smáginės*, ir *Skaudėjimas Pilwo nūg Tulžies* (p. 367), ir kt.

Skoliniai iš kitų kalbų tesudaro menkoka tiriamų pavadinimų dalį, jų tesą 41 (p. 370) iš maždaug puspenkto šimto, t. y. nesiekia 10 % tiriamų vienažodžių pavadinimų. Jie yra aprašyti pagal kalbas, iš kurių tiesiai ar per tarpininkes pateko į lietuvininkų kalbą. 61 % skolinių yra slavybės, daugiausia jų iš baltarusių ir lenkų kalbų (p. 383), 22 % – vokietybės (p. 386). Turint galvoje, kad tiriamų žodynų rašymo metu šis kraštas jau keletą šimtų metų (po nukariavimo XIII amžiuje) buvo vokiečių valdžioje, minėti duomenys gali būti įvairių svarstymų ir aiškinimų akstinas.

Taip pat nedaug (19 pavadinimų, p. 390) šaltiniuose teaptikta hibridinių darinių ir kilmės atžvilgiu mišriadėmenių sudėtinių pavadinimų (49, p. 393). Skolinių ir mišrių darinių negausumas rodo, kad tiriami žodynai liudija didelį ano meto lietuvininkų kalbos su sveikatos dalykais susijusių žodžių ir sudėtinių pavadinimų lietuviškumą. Tiesa, kažkiek tų grynai lietuviškų pavadinimų gali būti vertiniai arba sekiniai.

Monografijos gale yra įdėtas abėcėlinis XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos žodynuose aptiktų su medicina susijusių sąvokų įvardijimų indeksas, kuriame po antraštinio dabartine rašyba parašyto pavadinimo pateikta reikšmė, patys lietuviški ir vokiški pavadinimai žodynų pasirodymo eile ir rašyba su žodyno sutrumpinimu ir puslapiu. Kiekvienas raiškos variantas ir kiekviena reikšmė yra iškelti atskiru straipsniu, pavyzdžiui, žodis *blauzda* (p. 441) yra įdėtas penkiais straipsniais pagal skirtingas žodynuose minimas reikšmes „koja“, „blauzdikaulis“, „šlaunis“, „kojos dalis žemiau kelių, staibis“, „juosmuo, pusiaujas, strėnos“ ir tuoj po jų raiškos variantas *blauzdas* „blauzdikaulis“. Toks išskaidytas pagal reikšmes ir raišką žodžių pateikimas yra labai patogus skaitytojams, kurie domėsis knygoje įvairiais

atžvilgiais išnagrinėtais ir išsamiai pateiktais senų laikų gydybos ir medicinos žodžiais bei pasakymais. Tai yra puikus knygos autorės sumanymas. Beje, šią svarbią knygos dalį drąsiai galima vadinti ne siauresnės reikšmės indeksu (rodykle), o žodynu. Iš viso jį sudaro 1115 straipsnių, išdėstytų septyniose dešimtyse puslapių.

Apskritai imant, knygoje yra sumaniai, išradingai ir įvairiapusiškai pateiktas į senuosius Mažosios Lietuvos žodynus patekusių medicinos srities pavadinimų kokybinis ir kiekybinis vaizdas. Jį paryškina 26 paveikslai ir 64 lentelės, kuriomis reikšmės dalyje yra parodytas senųjų ir dabartinių terminų santykiavimas, o raiškos dalyje (18–26 diagramomis ir 51–64 lentelėmis) – aprašomų dalykų kiekis. Beveik viskas čia pateikta tiksliais skaičiais ir procentais, trūksta tik daugiau suvestinių apibendrinamųjų duomenų.

Daktarės P. Zemlevičiūtės knyga *XVII–XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos žodinių terminologinė medicinos leksika* yra labai vertinga ne vienu atžvilgiu. Joje įvedamas į mūsų kalbos mokslo apyvartą nemažas kruopščiai sulasytos ir įvairiais atžvilgiais aprašytos vienos srities senųjų raštų leksikos klodas, rodantis tos srities mūsų kalbos žodyno įvairovę ir tvermę. Ji yra svarbi senųjų mūsų raštijos amžių dalykinės kalbos būklei ir jos raidai pažinti. Ji gali būti naudinga medicinos mokslo istorijos tyrėjams, nes žodynai padeda suvokti, kas, kaip ir su kuo prieš keletą šimtmečių gydė žmonės. Knyga pravers taip pat dabarties medicinos terminologijos tvarkytojams. Pagaliau prasminga, kad šis keleto liuteronų šviesuolių leksikografijos darbams tirti skirtas veikalas Lietuvių kalbos instituto buvo išleistas penkiašimtais Reformacijos metais.

Gauta 2017-10-29

Stasys Keinys

Rinktinės g. 13-11

LT-09201 Vilnius, Lietuva